

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਰੂਪਗਤ ਚੇਤਨਾ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੋਂਦ ਮੰਨਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਗਦ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨੇਮ-ਵਿਧਾਨ ਇਕ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਲੱਖਣ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਰਾਮ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰੂਪਾਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੱਥ ਅਤੇ ਕੱਥ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਂ ਤਾਸੀਰ ਵਿਚ ਢਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਭਿੱਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਨ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਥਾਨ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਫੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਦੁਹਰਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਿਆਸ ਕਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਤੇ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਮੈਂ-ਮੂਲਕ, ਸੰਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਚਿਹਨਕੀ ਜਾਂ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੁਕ ਖਿਆਲੀ ਅਤੇ

ਗੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਖੋਜਾਰਥੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ
ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਦਿੱਲੀ
+91 8427907513

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ। ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੋਵਾਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸ਼ਬਦ-ਜੁੱਟਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਇਜ਼ਾਫ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਬੁਲੰਦ ਮੁਕਾਮ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਅਮਲ ਭਾਵੇਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਜਮ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦਾ ਕਰੜਾ ਵਿਧਾਨ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਜਨਮ ਅਰਬ ਵਿਚ ਪੰਜਵੀਂ-ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਰਬੀ ਤੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੱਜ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਿਨਫ਼ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਟਿਲ ਜਾਂ ਕਰੜੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਅਰਥ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਖੁੰਝ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਗੈਲਣਯੋਗ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲਗਨ, ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਸਿਰੜ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰੇ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਸੁਹਿਰਦ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਾਗ਼, ਮੀਰ ਤੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸੰਕੀਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਤਿਆਗ ’ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।”¹ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਨੁਹਾਰ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲਾ ਸੁਹਿਰਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਉਸ ਲਈ ਕੋਰੀ ਸ਼ਿਲਪ ਘਾਤੜ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਭਰਪੂਰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੱਧ ਅਤੇ ਕੱਥ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੂਪ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਸਤੂ ਸਗੋਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ

ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਅਵਨੇਰ ਜੇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ “ਕਲਾ ਦੀ ਹਰ ਸੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰਵਸਤੂ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀਣੀ ਅੰਤਰਵਸਤੂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਵਸਤੂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਰੂਪ, ਕਲਾ ਦੇ ਖਾਸੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ।”² ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸ਼ਿਲਪ ਵਿਧਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਗਤਾਰ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏ-ਤੁਕੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਮਾਨਸ ਲਈ ਅਸਲੋਂ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਅਤੀਤ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਖਿਆਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਗੋਂ ਇਸਦਾ ਵੱਖਰਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਸਨਾਤਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ, ਅਖਾਣਾਂ, ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਸਤਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਹਿਚਕਚਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਸਾਡੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ ਹਨ।”³

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਪੇਸ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਇਕ ਪੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਜੋਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਾਕੀ, ਜਾਮ, ਮੈਖਾਨਾ, ਰਿੰਦ, ਪੈਮਾਨਾ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ ਦਾ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੇਪ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸਿਨਫ਼ ਨੂੰ ਹੁਸਨ-ਇਸ਼ਕ, ਸਾਕੀ, ਜਾਮ, ਪਿਆਲਾ ਤੇ ਮੈਖਾਨਾ ਆਦਿ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ

ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।¹⁴ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਸੁਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ‘ਅਧੂਰਾ ਆਦਮੀ’ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਮਝ ਲਈ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਗਣਿਤੀ ਫਾਰਮੂਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਰੂਹ ਦੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਨੂੰ ਜਾਣਨ/ਸਮਝਣ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਮਝ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਗੌਲਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ‘ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਭਾਅ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਜਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ’ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਹਿਕਮਤ ਦੀਆਂ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀਆਂ। ਕਵਿਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਜਾਵੇ। ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਅਲਜ਼ਬਰੇ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਕਲਾ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਦ ਜਾਂ ਯੁਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਸਾਹਿਤ ਘੜ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਘੋੜਿਆਂ, ਉਠਾਂ, ਰੱਥਾਂ ਅਤੇ ਗਧਿਆਂ ਦੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਅਖ਼ਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਰੂਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ ਜਾਂ ਆਰੂਜ਼ੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮੂਰਖ ਤੇ ਨਾਸਮਝ ਹਨ।’¹⁵ ਸਾਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਸੁਹਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਵੱਥ ਅਤੇ ਕੱਥ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਬਹਿਰ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਭਾਵ ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਬਹਿਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੈਗਤ ਰੰਗਤ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1980 ਵਿਚ ਛਪੇ ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਿਰੋਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪੁਖਤਾ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਲੋਕ-ਪੱਖੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ-ਵਫ਼ਾ ਦਾ ਅਹਿਦ ਪਾਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਬੰਧੇਜ ਵਾਲਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ।

ਲੋਕਾਈ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾ ਦੇ ਅਹਿਦ ਅਤੇ ਰੂਪਾਕਾਰਕ ਬੰਧੇਜ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ ਡਾ.

ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਨਿਮਨ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਮੇਰਿਆਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ 'ਚ ਕਚਿਆਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਮਗਰ ਮੈਂ,

ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਜੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਲੋਕਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖਿਆ।⁶

ਸਾਨੂੰ ਕੈਦ ਨਾ ਰਖ ਸਕੀਆਂ, ਜੰਜੀਰਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਰਾਂ,

ਤੂੰ ਕਿੰਝ ਸਾਂਭ ਲਵੇਂਗੀ ਸਾਡੀ, ਸੀਸੇ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ।⁷

ਪਰਤ ਜਾਏਗਾ ਆਲੋਚਕ ਪੈਰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਣ 'ਤੇ,

ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹਾਂ ਪੱਥਰਾਂ 'ਤੇ ਚਲ ਰਹੇ।⁸

ਕੋਈ ਰੂਪਾਕਾਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਵੇਂ ਸਾਂਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਆਪਣਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਖ਼ੁਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਢਲਣ ਵਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਜੜਤ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੁੱਟ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸਬਜ਼-ਜੰਗਲ, ਮਲਗਜ਼ੀ-ਘਰ, ਨੀਲਗੂੰ-ਅਸਮਾਨ, ਦਰਿਆ-ਦਿਲ, ਅਗਨ-ਸ਼ਸਤਰ, ਲਰਜਦੇ-ਅਸ਼ਕ, ਦਰਿਆ-ਬੁਰਦ, ਗਗਨ-ਚੁੰਭੀ, ਕਤਲ-ਘਰ, ਕੈਦ-ਘਰ, ਖੰਡਰ-ਘਰ, ਫਿੱਸੀਆਂ-ਕੰਧਾਂ, ਮਘੇਰੀ ਛੱਤਾਂ, ਭੂਰੇ-ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਆਦਿ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਿੰਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਉਸਦਾ ਚੌਗਿਰਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮੇਮ, ਮੇਮਬੱਤੀ, ਝਾਂਜਰ, ਤਿਤਲੀ, ਖਿਲੋਣੇ, ਛੱਤਰੀ, ਕਿੱਕਰ, ਪਤਝੜ, ਬਿਰਛ, ਛਾਵਾਂ, ਧੁੱਪਾਂ, ਬੱਤਖਾਂ, ਝੀਲ, ਸੂਰਜ, ਤਲਵਾਰ, ਬਾਰਿਸ਼, ਐੜ, ਕਿਸ਼ਤੀ, ਸੰਖ, ਸਿੱਪੀਆਂ, ਮੇਰ, ਖੰਭ, ਫਸਲ, ਸੂਰ, ਗੰਦਮ, ਸੂਲੀ, ਜੁਰਾਬਾਂ, ਗੰਗਾ,

ਬਨਾਰਸ, ਭੀਸ਼ਮ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਵਸੀਹ ਸਮਝ ਦੇ ਜਾਮਨ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ੇਅਰ ਹੈ:

ਕੋਣ ਮੇਰੇ ਬਾਅਦ ਪਾਲੇਗਾ ਹੁਨਰ, ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਸੰਦ,

ਕੋਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਗੀਨੇ ਹਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅੰਦਰ ਜੜੇਗਾ।⁹

ਭਾਵੇਂ ਅਜੇਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭਵਿੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਇਹ ਤਰਕ ਉਲਾਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਕਾਵਿਕ-ਜੁਗਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਵਸੀਹ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਵੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਜੜਤ ਦਾ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਪਰਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਹਿਤਲ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਵੱਢੇ-ਟੁੱਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਮੁਹਾਵਰੇ ਜਾਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਜੁਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ’ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ‘ਦੁਆ’ ਅਤੇ ‘ਦੁਆਈਆਂ’ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ‘ਜਾਗੀ ਹੋਸੀ ਫ਼ਜ਼ਰ ਗਰਾਂ ਵਿਚ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ਾਮ ਗਰਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰੀ ਹੋਸੀ’ ਅਤੇ ਖ਼ਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮੁਸੱਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਹਾਸਿਲ ਵੀ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵਰਤਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬਾਂ ਜਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਵਿਰਸੇ (ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਥਿਹਾਸ) ਅਤੇ ਮੁਕਾਮੀ (ਲੋਕਲ) ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਕਦੇ ਬਦਲੇ ਨਾ ਰੁਤ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ,

ਚੇਤ ਵੀ ਲਗਦੈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੁਹੱਰਮ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ।¹⁰

ਕੀ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਲ੍ਹੜਾਂ ਪਟਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀਆਂ?

ਜਿੰਦ ਸਾਡੀ ਕਾਗਜਾਂ ਵਿਚ ਯਾਰ ਦੇ ਤੂੰ ਨਾਮ ਲਿਖ।¹¹

ਤਿੰਨ-ਅੱਖਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਨਸ਼ਿਸਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਮਕਾਨਕੀ ਕੱਟੜਤਾ ਉੱਪਰ ਟੇਕ ਰੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਤਿੰਨ-ਅੱਖਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਖ਼ਮ, ਕਬਰ, ਸਬਰ, ਸਮਝ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫ਼ਾ ਅਤੇ ਫੇਲ ਦੇਵਾਂ ਵਜ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਚਕੀਲਾਪਨ

ਸਮਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਜ਼ਨ ਬਦਲ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਠੋਰ ਬੰਧੇਜ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਜੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਮੀਰ, ਜ਼ੈਕ, ਦਾਗ਼ ਆਦਿ ਹਿੰਦੀ ਵਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬ+ਰਸ ਦੀ ਥਾਂ ਬਰ+ਸ, ਤੜ+ਪ ਦੀ ਥਾਂ ਤ+ੜਪ ਅਤੇ ਤਰ+ਸ ਦੀ ਥਾਂ ਤ+ਰਸ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜ਼ਖ਼ਮ, ਕਬਰ, ਸਬਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ?”¹² ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਨਿਮਨ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ‘ਸਮਝ’ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਫੇਲ ਅਤੇ ਮੁਫਾ, ਦੇਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਬੰਨਿਆ ਹੈ:

ਤੂੰ ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ (ਸਮ+ਝ) ਡਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆਂ ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਅੰਦਰ,
ਅਜੇ ਮੈਂ ਤੇੜ ਲਭਦਾ ਹਾਂ ਤਿਰੀ ਇਸ ਇੰਤਰਾ ਦਾ।¹³

ਉਹ ਨਹੀਂ ਕੋਠੇ ’ਤੇ ਆਉਂਦੀ ਹੁਣ ਕਦੇ ਲੈ ਕੇ ਕਿਤਾਬ,

ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ’ਚ ਸ਼ਾਇਦ ਤਜ਼ਰਬੇ (ਤਜ਼+ਰਬੇ) ਦੁਹਰਾ ਰਹੀ।¹⁴

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੁਹਜ+ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਖੜੋਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਿੱਥੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜੁਝਾਰ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮੁਹਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਸਾਈ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸੁਹਜ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੱਖਰੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਸੁਰ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ, ਪਰ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿਸਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਜਾਂ ਰਿੰਦਾਨਾ ਸੁਭਾਅ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਾ.

ਜਗਤਾਰ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਜਾਤ ਤੋਂ ਕਾਇਨਾਤ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਕ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਵੱਥ ਸਿਰਫ਼ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਵਾਹਕ ਬਣਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਬਾਰੀ ਲਹਿਜ਼ੇ, ਕੂਲੀ ਅਤੇ ਲਿਜ਼ਲਿਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਖੇਪ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿਹੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਖਿਆਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿਨਫ਼ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਾ ਹੈ:

ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਖ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਕਣ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਪਰ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।¹⁵

ਨਾ ਗ਼ਮ ਲਿਖਿਆ ਤੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਾ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰ ਲਿਖਿਆ।

ਤੂੰ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਜੇ ਜ਼ੁਲਫ਼ਾਂ ਦਾ ਕਸੀਦਾ ਉਮਰ ਭਰ ਲਿਖਿਆ।¹⁶

ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਸੰਜੀਦਾ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਈ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤਾਕੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਐਬ-ਏ-ਤਨਾਫ਼ਰ ਅਤੇ ਅੱਧਕ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਨਾ ਵਰਤੋਂ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਐਬ-ਏ-ਤਨਾਫ਼ਰ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਮੀਰ ਤਕੀ ਮੀਰ, ਗ਼ਾਲਿਬ ਤੇ ਜ਼ੈਕ ਵਰਗੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ “ਐਬ-ਤਨਾਫ਼ਰ ਕੱਢਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਨੂੰ, ਖਾਨ ਨੂੰ, ਰੇਤ ’ਤੇ, ਦਰਦ ਦਾ, ਗਰਦ ਦਾ, ਜ਼ਰਦ ਦਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਜਹਾਨ ਕੋ, ਆਸਮਾਨ ਕੋ, ਰੇਤ ਪਰ, ਦਰਦ ਕਾ, ਗਰਦ ਕਾ ਆਦਿ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਐਬ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਝ ਵੀ ਇਸ ਐਬ ਤੋਂ ਮੀਰ ਤਕੀ ਮੀਰ, ਗ਼ਾਲਿਬ ਤੇ ਜ਼ੈਕ ਵਰਗੇ ਕਵੀ

ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੱਚ ਸਕੇ।”¹⁷ ਅੱਧਕ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵ ਅਗ ਅੱਗ, ਅਜ ਅੱਜ, ਇਕ ਇੱਕ ਛਤ ਛੱਤ, ਵਰਤ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਰਦੂ ਵਾਲੇ ਚਟਾਨ ਨੂੰ ਚੱਟਾਨ, ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਦੁੱਕਾਨ ਤੇ ਦੂਕਾਨ, ਨਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨੱਸ਼ਾ, ਨਦੀ ਨੂੰ ਨੱਦੀ, ਉਠਾ ਨੂੰ ਉੱਠਾ, ਏਕ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਕੇ ਦੇਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਮਨਾਹੀ ਕਿਸ ਲਈ ਹੈ।”¹⁸ ਇਸ ਦੇ ਪੁਖਤਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਦਰਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਝੜੀਆਂ ਸੱਭ ਅੱਖਾਂ,
ਰਿਹਾ ਨਾ ਡਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹਵਾ ਦਾ।¹⁹

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤੂੰ ਕੋਈ ਰੰਗ ਭਰ,
ਵੇਖ ਸੱਕਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਣ ਹਸਰਤਾਂ।²⁰

ਨਾਂ ਪਤਾ ਲਿੱਖੇ ਨਾ ਲਿੱਖੇ, ਖ਼ਤ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਚਾਣਦਾਂ,
ਜੇ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਦਾ ਹਰ ਸਾਲ ਹੈ ਖ਼ਤ ਪਾ ਰਹੀ।²¹

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ‘ਮੋਮ ਦੇ ਲੋਕ’ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਦੋ ‘ਸਰਾਪੇ’ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਸਰਾਪੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਸਰਾਪੇ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਿਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਮੁਸੱਲਸਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਨਦਵੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਵਸਫ਼ ਜਾਂ ਮੰਜ਼ਰਕਸ਼ੀ/ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤਰਨ ਜਾਂ ਸਰਾਪਾ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀਆਂ ਸਿਨਫ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਅਹਿਮ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਨਫ਼ ਹੈ। ਸਰਾਪਾ ਜਾਂ ਵਸਫ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਜਾਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਸਰੇਤੇ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।”²² ਭਾਵੇਂ ਸਰਾਪੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਸਨਾਤਨੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਔਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ ਨੇ

ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਸਤਰ’ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਾਪਿਆਂ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਹ ਦੋ ਸਰਾਪਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮੈਟਾਫ਼ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਥਿੜਕਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਰਾਪਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:

ਤਿਰਾ ਭਿੱਜਾ ਬਦਨ ਲਗਦੈ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਮਿਸਰਾ।

ਤਨਾ ਹਰ ਅੰਗ ਦਾ ਹੈ ਐਨ ਟੇਢੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਵਰਗਾ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਕਹਿਣ ਵਰਗਾ ਹੈ ਹਿਯਾਤੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸਾਰਾ,

ਹੈ ਮਤਹਰਿਕ ਕਿਤੇ ਸਾਕਨ ਕਿਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਰਿਦਮ ਵਰਗਾ।

ਤੇਰੇ ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਹੈ ‘ਗ਼ਾਲਿਬ’ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਰਗੀ,

ਸਲੀਕਾ ਗੁਫ਼ਤਰੂ ਦਾ ‘ਮੀਰ’ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ।

ਬੜਾ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੀ ਤਿਰਾ ਨਗ਼ਮੇ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ,

ਮਗਰ ਵਿਛੜਨ ਸਮੇਂ ਕਿਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਮਰਸੀਏ ਵਰਗਾ।

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਧੜਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਤੀ,

ਗ਼ਜ਼ਲ ਮੇਰੀ ਦਾ ਵੀ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਹੈ ਐਨ ਏਦਾਂ ਦਾ।²³

ਔਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਜਾਂ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਹਨ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੰਗ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ (ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ) ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕ ਪਰਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਂਗ ਸਮਰਪਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰੀ ਅੰਬ ਵਰਗੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਅੰਬੀ ਵਰਗੀ ਡਾਢੀ ਖੱਟੀ। ਕਦੇ ਉਹ ਨਦੀ ਵਰਗੀ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਮੈਲ ਲਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਦੈਵੀ ਛੇਹ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਉਹ ਥਲ ਵਾਂਗ ਇਕੱਲੀ ਤੇ ਉਦਾਸ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੈਟਾਫ਼ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਔਰਤ ਅਤੇ ਦਿੱਬਤਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਜੁਬਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨਾਲ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦੇਣੀ ਕਵੀ ਦੇ ਸੁਹਜ ਚਿੱਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਕਾਵਿ-

ਕਲਾ 'ਤੇ ਅਬੂਰ ਹਾਸਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ। ਸਰਾਪੇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਨਗ਼ਮੇ ਅਤੇ ਮਰਸੀਏ ਦੇ ਚਿਹਨ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਉੱਸਰਨ ਜਾਂ ਤਿੜਕਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੱਚ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਵੇਂ ਹੀ ਔਰਤ ਕਦੇ ਤਾਂ 'ਬਿੱਛੂਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰ ਕੇ ਲੜਨ' ਦੀ ਜੁਰੱਖਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਦੇ 'ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਵਿਚ ਉਡੀਕ' ਬਣਕੇ ਬੱਤੀ ਵਾਂਗ ਬਲਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਿਖ਼ਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਿੱਦਤੀ ਅਹਿਸਾਸ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਨਗ਼ਮਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਜਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਰਸੀਆ ਮੌਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਉਹ ਔਰਤ ਦੇ ਵਸਲ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਪਿੱਛੋਂ ਔਰਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਮੂਲਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣਾ ਸਮਝਾਉਣਾ ਬਿਖ਼ਮ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਸਰਾਪੇ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦੂਜਾ ਸਰਾਪਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ:

ਸਬਜ਼ ਅੱਖਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਨੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਹੈ ਪਰ ਬੇਹਿਸਾਬ।

ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਪੱਥਰ ਹੈ ਚਿਹਰਾ ਹੈ ਮਗਰ ਰੱਤਾ ਗੁਲਾਬ।

ਪਲ 'ਚ ਤੇਲਾ ਪਲ 'ਚ ਮਾਸਾ ਉਹ ਹੈ ਇਕ ਜੁਗਨੂੰ ਦੇ ਵਾਂਗ,

ਉਹ ਕਦੇ ਚੰਚਲ ਨਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਦੇ ਉਡਦਾ ਸਰਾਬ।

ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਾਨਣੀ ਕਰਦੀ ਕਲੇਲ,

ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਰਾਪੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਆਫ਼ਤਾਬ।

ਜਿਸਮ ਦੇ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਨੇ ਆਜ਼ਰੀ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ,

ਇੱਕ ਤੋਂ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਇੱਕ ਤੋਂ ਇਕ ਲਾਜਵਾਬ।

ਉਹ ਹੈ ਗੰਗਾ, ਉਹ ਹੈ ਮੱਕਾ, ਉਹ ਬਨਾਰਸ, ਸੋਮਨਾਥ,

ਉਹ ਹਰੀਮੰਦਰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਉਹ ਹੈ ਮੁਤਬੱਰਿਕ ਕਿਤਾਬ।²⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਸਰਾਪੇ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸਬਜ਼ ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ਕ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਗੁਲਾਬ, ਤੇਲਾ ਤੇ ਮਾਸਾ, ਚਾਨਣੀ ਤੇ ਸਰਖੀ ਆਦਿ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਜੁੱਟ ਸਰਾਪੇ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅੰਦਰ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਸਕਾਰਕ ਜਾਂ ਨਕਾਰਕ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਸਗੋਂ ਔਰਤ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਜ਼ਾਮਨ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰਨਾ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਖ਼ੂਬੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਿਅਰ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਉੱਦਾਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਗੰਗਾ, ਮੱਕਾ, ਬਨਾਰਸ, ਸੋਮਨਾਥ ਅਤੇ ਹਰੀਮੰਦਰ, ਜੋ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨੂੰ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹੱਦ-ਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਕਾਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਔਰਤ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਔਰਤ ਨੂੰ ‘ਮੁਤਬੱਰਿਕ ਕਿਤਾਬ’ ਆਖ ਕੇ ਉਸਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਹ-ਦਸੇਰਾ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੱਲੋਂ ਆਈ ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਤੇ ਨਿਭਾਉ ਪ੍ਰਵਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜ਼ ਦੇ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰੂਪਾਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੇਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹਿਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਛੰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੇਹੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।”²⁵ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੇਹੀ ਨੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ

ਸਾਰੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਰੂਜ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਰੂਜ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਦੀ ਮੂਹਰਲੀ ਸਫ਼ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਹਿਰ ਵਜ਼ਨ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੇ ਵੀ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਅਰੂਜ਼ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿਹਨਕਾਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗ਼ੈਲਣਯੋਗ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ ਜਦੋਂ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਹਿਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸੌ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਵੀ ਰਮਲ ਬਹਿਰ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸੀ। ਇਸ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਲਗਭਗ 115 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਬਹਿਰਾਂ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕਵੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਹਿਰ ਰਮਲ ਅਤੇ ਬਹਿਰ ਹਜ਼ਜ਼ ਦੇ ਸਾਲਮ ਅਤੇ ਜ਼ਿਹਾਫ਼ੀ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਵੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਣ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮਹਿਬੂਬ ਸ਼ਾਇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਬਹਿਰ ਰਮਲ ਮੁਸੱਮਨ ਮਹਿਜੂਫ਼ ਅਤੇ ਬਹਿਰ ਹਜ਼ਜ਼ ਮੁਸੱਮਨ ਸਾਲਿਮ ਦੇ ਜਾਵੀਦੇ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:

ਠੀਕ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਬੋਝੀ ਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਾਸ ਰਹਿੰਦੀ।

ਉਮਰ ਸਾਰੀ ਨਾ ਸਹੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਿਨ ਤੂੰ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀ।²⁶

ਕਦੇ ਇਹ ਬੇਵਸਾਹੀ ਨਾ ਨਗਰ ਵਿਚ ਨਾ ਗਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ।

ਨਾ ਐਸੀ ਮਾਤਮੀ ਚੁਪ-ਚਾਂ ਕਦੇ ਪਹਿਲੋਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ।²⁷

ਸੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਰੂਪਗਤ ਚੇਤਨਾ ਪਰੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਚੇਤਨਾ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਆਪ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰੂਪਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਉਦਾਹਰਨ ਉਸ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਬਹਿਰ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਵੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਜਲੇਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਨਾਲ ਸੰਜੀਵ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਾਠਕ ਉੱਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ‘ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬ ਔਰ ਸਿੱਬਲ ਦਿੱਤੇ ਐ’ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਸਹੀ ਢੁਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀ ਰਚਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬਹਿਰ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ। ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜਤਾ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ “ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਬਹਿਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ, ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”²⁸ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੂਪਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਪਰਿਪੱਕ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਕਾਰੀ ਦੇ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਜਗਤਾਰ (ਸੰਪਾ.), ਚੋਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰਸਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ-xiv
2. ਅਵਨੇਰ ਜੇਸ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਹਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦਾਂ, ਕੁਕਨੁਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2005, ਪੰਨਾ-141
3. ਸੁਲੱਖਣ ਸਰਹੱਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ: ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਅਰਥ, ਆਲੋਚਨਾ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 229, ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2013, ਪੰਨਾ-46

4. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਜਗਤਾਰ: ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਇਕ ਸਮੁੰਦਰ, ਜਨਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 7-8, ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 1996, ਪੰਨਾ-151
5. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਵਿਹਾਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007, ਪੰਨਾ-90
6. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006, ਪੰਨਾ-52
7. ਜਗਤਾਰ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2003, ਪੰਨਾ-89
8. ਜਗਤਾਰ, ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਪੈੜਾਂ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2003, ਪੰਨਾ-9
9. ਜਗਤਾਰ, ਜਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2003, ਪੰਨਾ-66
10. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006, ਪੰਨਾ-57
11. ਜਗਤਾਰ, ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1985, ਪੰਨਾ-118
12. ਜਗਤਾਰ, ਚੇਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ-V
13. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006, ਪੰਨਾ-33
14. ਜਗਤਾਰ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2003, ਪੰਨਾ-29
15. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006, ਪੰਨਾ-19
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-14
17. ਜਗਤਾਰ, ਚੇਣਵੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਟਰੱਸਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ, 1994, ਪੰਨਾ-iii
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-ਉਹੀ
19. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006, ਪੰਨਾ-33
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-68
21. ਜਗਤਾਰ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 2003, ਪੰਨਾ-30
22. ਡਾ. ਐੱਸ. ਤਰਸੇਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਸਮਾਣਾ, 2011,

ਪੰਨਾ-32

23. ਜਗਤਾਰ, ਮੇਮ ਦੇ ਲੋਕ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2006, ਪੰਨਾ-41
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-46
25. ਡਾ. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਮੇਹੀ, ਆਲੋਚਨਾ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 229, ਜਨਵਰੀ-ਜੂਨ 2013, ਪੰਨਾ-66
26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-89
27. ਉਹੀ ਪੰਨਾ-105
28. ਜਗਤਾਰ, ਜਨਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 7-8, ਜਨਵਾਰੀ-ਜੂਨ 1996, ਪੰਨਾ-38